

ANQASH QICHWACHAW HUTITSINAKUY

*Félix Julca Guerrero**
Universidad de Texas, USA
fjulca@gmx.net.

Resumen

Este artículo explora y examina el sistema de nombres propios en el quechua de Ancash. Históricamente, las personas de origen quechua tenían por lo común un solo nombre, pero desde la llegada de los españoles dicha tradición empezó a cambiar y los nombres quechuas fueron sentenciados a desaparecer. No obstante, ante la actitud negativa de los peninsulares, la disminución y la consecuente ausencia de nombres quechuas, y como una acción de resistencia lingüística y cultural, los quechua-hablantes empezaron a utilizar una serie de recursos lingüísticos para nombrar a las personas. Algunas de estas formas que registran mucha vigencia en la zona andina de Ancash son: el progresivo retorno del uso de nombres propios en quechua, el uso de hipocorísticos de forma quechua con la intención de expresar cariño y afecto, y el uso de apodos y sobrenombres quechuas para expresar algunas formas mal intencionadas, ironías y eufemismos cargados con un dejo de afectividad y humor andinos.

Palabras claves:

Antroponimia, quechua, nombres propios, hipocorísticos, apodos, quechuización.

Abstract

This article explores and examines the proper name system in Ancash's Quechua. Historically, Quechua people only had first name without surname, but since the Spaniards arrived in the Andean areas of Peru, that tradition began to change and Quechua people names were sentenced to disappear. However, given the negative attitude of peninsular people and the absence of Quechua names for people, and as an action of linguistic and cultural resistance, Quechua speakers began to use a series of linguistic resources to assign names to people in their own language. Some of them, with high vitality in

* Kushi Shullka Awqaylli

the Andean area of Ancash, are: a progressive return to the use of Quechua words for people's names, a use of Quechua form nicknames from Spanish names with purposes of expressing affection, and other forms of Quechua nicknames to express some low intention, irony, and euphemism with an amazing affectivity and humor.

Keywords:

Anthroponomy, Quechua, proper names, nicknames, quechuization.

Qallarina

Anqash qichwa shimiqa llapan suyukunapa shiminkunanawpis allaapa atska niykur shumaq ninakuyyuqmi rimakan. Tsay raykurmi, kay qillqaychaw qichwa mishki shimichaw hutikunata, kuyay hutikunata niykur ashay hutikunata imanawpis rimakanqanta willakamuu. Llapankaq hutikunapita, kuyay hutikunam Anqash tuna llaqtakunachawwan hatun kastillanu rimakuq llaqtakunachawpis allaapa rimakan.

Unumastika nishqan yachaymi llapan imayka hutikunata ñawipan, qawapan, rikan, riqin, yuyan niykur willakun. Nunakunapa rimayninkunachaw iskay laaya hutikunam kan: patsa hutikuna niykur nuna hutikuna. Llapan patsa hutikunata (llaqtakunapa, hirkakunapa, rahukunapa, quchakunapa, chakrakunapa, naanikunapa, mayukunapa, maykunapa hutinkunapis) *tupunimya* nishqan yachaymi ñawipan. Nunakunapa hutinkunatanam (kikin hutikuna, apillidukuna, kuyay hutikuna niykur ashay hutikuna) *antrupunimya* nishqan yachay ñawipan (cf. Solís 1997). Kay *antroponimya* yachaypita patsaymi allimpa ñawipaarishun Anqash nunakunapa hutinkunata niykur imanawpis hutitsinakuyanqanta.

Alli kay qillqay kayikaananpaq kima kuchumanmi llapan willakuykunata rakirquu. Nawpata qichwa hutikunawanmi qallakan. Tsaychawmi imanawpis qichwa hutikuna rimakanqanta, ichikllapayan ushakanqanta niykur imanaw hutikunaman tinkranqanta willakamuu. Qipanmannam, imanawpis qichwa kuyay hutikuna yurinqanta, pikunata hutitsikanqanta, pikuna niykur maychaw rimakanqanta ñawimuu. Ushaninchawnam Anqash nunakuna wamrapita patsay awkiskaqkama ashay hutikunata rimayanqanta qillqamuu.

1. Qichwa hutikuna

Qichwa llaqtakunachawqa maychawnawpis llapan imaykapis hutiyuqmi kayan. Kay qichwa hutinkunaqa ichikllaran qawapashqa kayan; tsaykuna kanan patsakama manaran allillaqa rikapashqaraqtsu niykur yuyapashqaraqtsu kayan.

Tsay raykurmi kay qillqaychaw rimamuu imanaw qichwa nunakunapa hutinkuna churakanqanta, maypita tsaykuna yarkunqanta niykur ima ninanta.

Nunakunapa hutinkuna manam tsaynawllatsu churakan niykur rimakan llapan suyukunachaw, shimikunachaw. Nunakunapa hutinkunaqa tukuy laayapam imaypitapis churakashqa. Llapan qichwa nunakunapa hutinkuna shumaq ninanyuq kayarqan, imaykapapis alli niqllanllam kayarqan. Tsaynaw, kanan musyantsik manaraq ispañulkuna chayamuptin llapan Piru suyuchaw qichwa nunakuna huk hutiyuqlla kayanqanta. Rikaarishun kay shumaq qichwa hutikunata:

(1) <i>Atawallpa</i>	<i>Kusiwayta</i>
Pachakutiq	Kusiquyllur
Rumiñawi	Mayusisa
Kuntur	Pillpi
Qishpi	Waylas

Piñakuypaqwan llakikuypaqmi ispañukuna chaayamunqapita patsay, paykuna imaykantsiktapis quchimaquntsik hutintsikpita qallaykur (*cf.* Montoya 1998). Kay qara nunakunapaqqa kikinkunallapa imaykankunapis alli nishqa kayarqan, qichwa nuna mayintsikunapana imaykankunapis malla alli, llutalluta nishqa kayarqan. Tsaynaw imaykantsiktapis ichikllapayan quchimarquntskik niykur ushakatsita munayarqan. Tsaynawmi paykuna niyarqan qichwa hutikikunaqa supaypa hutinkunam, alli nuna kayta munarqa kristyanu hutitam wanayanki, kastillanu hutikunam alliq, tsay hutikunatam tsurikikunata churayanki nishpa qichwa hutintsikkunata qunqatsimarquntsik, pinqakatsimarquntsik. Tsaypita patsaymi qichwa nunakunapa hutintsik churakuy, rimanakuy huklaayaman tikrashqa: huk hutillapita kimaman u chuskuman tumashqa.

Ispañuliskunam santukunapa hutinta ashiykur wawantsikunapaq, tsurintsikkunapaq hutinkuna churayamurqan niykur wakin nawpa qichwa hutintsiktana apilliduman tumatsiyarqan, wakin kaqtanam mana alli hutim nishpa ushakaatsiyarqan. Tsaypita patsaymi kanankama llapan qichwa nunakunapa kapumantsik huk u ishkay pila nishqan hutintsikkuna (kastillanu shimichaw) niykur ishkay apilliduntsikkuna (qichwa, kastillanuman qichwa huti tumashqa u kastillanu shimichaw, huk taytantsikpita patsay hukninna mamantsikpita patsay), kaynaw:

(2) Juan Jesús Quispe Córdor [Qishpi Kuntur]

José Liborio Llallihuamán Rashta [Llalliq Waman Rashta]

María Azucena Shocosh Pachas [Shuqush Pachas]

Eva Teodomira Llanqui Vicuña [Llanqi Wikuña]

Macario Lliuya Rurush [Lliwya Rurush]

Kanankamapis wakin qara nunakuna manam qichwa shimichaw hutikunata chaskita ni qillqayta munayantsu yurikuy panqachaw. Alli kastillanu hutikunata ashiy wawaykipaq u tsuriykipaq niyan yayankunata, mamankunata. Paykuna mana allinllata ras ras manaraq akrayaptinna, kikinkuna yurikuy panqachaw munayanqan kastillanu hutikunata churayan, qichwa apillidutapis kastiuanu riquqman tumarkatsiryan qillqayan. Tsaynawmi, Huashcao yachay wayichaw uryaykaptiy (Yungay, 1986-7) shumaq willakuykunata tarirqaa niykur ayllurqaa. Manam kanankama maychawpis Huashcao markachawnawqa tarirquutsu llapan nunakunapa qichwallachaw apillidunkunata. Tsayraykurmi tapukur, tapukur musyayta munarqaa imanaw qichwa apillidukuna mana putsutsiyanqanta, sinuqa miratsiyanqanta. Tsay ashikuychawmi, awkinkunawan chakwankuna alli, alli willapayamarqan imanaw ‘Mancos cura’ wamrankunapa hutinkuna churanqanta:

Unayshi Mankuschaw huk kaskarabya akusay kura kanaq. Paypa manash paciencian kanaqtsu, imallapitapis rasllash piñakuriq. Mana kastillanuta kayiyaptinnaqa ichik qichwachaw parlapaarikurlla ras rasla qarqukuriq. Taynawshi, awilaakuna aywayaanaq tayta kurapa dispaachunman partidachaw wawankunapa hutin asintatsiq, tsaynash kuraqa raslla piñashqanaw tapukuriq: “Imanirtaq quwaykiqa shamushqatsu? Tsaynash awilallaakunaqa yaskiriyay quwallaqa qishyanmi tayta kura nishpa. Tsayta wiyaykurnash mala fe Kuraqa librunchaw iskribirinaq apillidupaq ‘QUESHIAQ’ nishqanta. Huk kutikunanash akusay kuraqa raslla tapukuriq ¿Imakunataq wayikipa landunchaw kan? Tsaynash awilullaakunaqa yaskiyay shuqushllam, warumullam, chillkallam kan tayta kura nishpa. Tsaynash, kuraqa raslla partida linbrunchaw escribiriq apelliidunkuna: ‘SHOCOSH’, ‘HUAROMO’, ‘CHILCA’ nishqankunata. Wakin kutikunanash, kikin taytaakuna aywayaanaq kuraman, tsaynash alli rikapariykur imanaw kanqannawpis huklla apilliduta librunchaw rashkariq: nunakuna ichik wira kayaptin huklla

apelliduta churariq: 'PACHAS' shimita. Niykurpis, sikush pishi wamraqa shumaq yuraq, gringurikuq kaptinna. Kayqa mishtipa tsurinchi nishpana, huklla apillidun churariq 'MISHTI' nishpa. Tsaynawshi kay apelliidukuna chukarqan. (J. Chiuca 1987, kikiypa rimayniychaw)¹

Rikanqantsiknawpis, Mankus markachawqa nunakunapa apillidunkuna churakarqan kurapa munayninqannaw. Payqa manash alliqllaqa qichwata rimanaqtsu, kastillanu rimakuq kurash kanaq. Tsayshi, qichwa munaynin hutikunata wamrakunapa apillidunpaq churanaq. Qichwalla rimaq warmikunawan nunakuna mana imatapis rurayta yachayanaqtsu, tsayqa Diusnintsipa munayninchi nishpa allilla chaskikuyaanaq. Kura ninqanqa tsaynawllash imaykapis rurakaq, manash pipis huklayanpaqa niqtsu ni ruraqtsu. Payqa Diuspa hutinchawchi imatapis ruran, tsayshi imayka ruranqanwan ninqan allipa chaskikaanaq llapan Mankus ichik tuna llaqtakunachaw. Tsaynawmi, Huashcaochawqa llapan nunakunapanaw qichwalachaw apillidukuna kan:

(3) *Huaramo* (*Warumu*: hacha qura nanikunachawwan charakunapa kunchunchaw winakuq)

Pachas (*Pachas*: hatun pachayuq u wiqsayuq ullqu u warmi nuna)

Mishti (*Mishti*: qara nuna riquq: lluyaq qaqla, qarwash-puka aqtsa...)

Shocosh (*Shuqush*: llanulla hatun hacha, tullun rurinchaw uchkuyuq)

Queshiac (*Qishyaq*: mana alli, imay nanayyuqpis)

(Huashcao qichwa apillidukunta rikay: Julca Félix y Cervantes, 2002)

Anqash llaqtakunachawqa atskam qichwa apillidukuna kanan. Wakin tuna ichillan karu, hirkakuna rurin, rahu hawan llaqtakunachawnaaqa llapan nunakunapanawmi qichwallachaw apillidunkuna kan. Qipa watakunachawnam, yachay wayi (iskwila), radyu, karitira naani chayanqanpita patsaynam kanan qipa nunakuna ichikllapayan huk shimikunachaw (kastillanuwana inklishaw) hutikunata wamrankunapaq churar qallaykuyashqa. Tsayta allaapa rurayan ishkay shimi (qichwa-kastillanu) rimaqkuna. Kikin qichwa rimaq nunakunapis tsaynaw rurar qallaykuyashqa kastillanu hutiyuq nunakuna qichwa hutikunayuqkunata asipaayaptin, pinqapaatsiyaptin, ashapaayaptin. Tsaynaw mana ashapashqa kayaanampaq qichwa apillidunkunata kastillanu rikuy shimiman tikratsiyan u huklla kastillanuman tikratsikuykaayan. Tsaymi kanan

¹ Kay rimanakuychaw qillqarquu imanawpis tayta Hwan Chiuca willamanqantanawlla.

tarintsik kastillanu u inkliis hutikunata qichwa apillidukunawan tahushqata. Waylas raqra hatun llaqtakunapa yurikuy panqachaw kay hutikunata ayllumurquu:

(4) Joseph *Quispe LLallihuamán*

André Jerusalén *Rashta* Moreno

John Peter *Lliuya Rimac*

Jacqueline *Condori Llanqui*

Catherine Sánchez *Pachas* (Rikay, Julca 2004)

Kanan qipa watakunanam wakin alli yachaq nunakuna, qichwa nunakuna pushaqninkuna alli, alli yuyapariykur, yarpakachariykur, nawpa shumaq qichwa hutikunata ashiriya kur wamrankunata qichwa hutikunata churar qallaykuyashqa. Itsapis Piru suyuchaw kay qichwa huti churakuy qallarqan amawta Rodrigo Montoyapa warmi tsurinkunapa hutinkunawan. Pay hatun yuyayyuq wiraqtsa ishkan warmi tsurinkunata hutitsirqan: Urpi Montoya niykur Wayta Montoya (B. Gualdieri, willamanqanchaw 2001). Pay warmikunapa qipanmannam wak qichwa amawtakuna, qichwa nunakuna pushaqninkuna, qichwa awqayllikuna qichwa hutikunata tsurinkunata, wamrankunata hutitsir qallaykuyashqa. Kanan, Anqash markakunachaw kay hutikunata tarintsik:

(5) <i>Nusta Carranza</i>	(Waylas Lingüista amawta Francisco Carranzapa tsurin)
<i>Illanina Villafán</i>	(Tarika shumaq qillqaq amawta Macedonio Villafanpa tsurin)
<i>Mayumi Camones</i>	(Aijachaw Timak ayllupa pushaqnin Luis Camonespa tsurin)
<i>Ayra Moreno Rimac</i>	(Waras yachatsikuq, ishkay kuti Waras alcalde Jorge Morenopa tsurin)
Edgard <i>Cori</i> Patricio	(Yungay ishkay shimichaw yachatsikuq, Carlos Torrespa tsurin)

Kay quchu hutikunapita patsay kayintsik warmikunapaqqa atska shumaq qichwa shimichaw hutikuna kan, ullqkunapaqqa ichik nakaytam tarintsik. Kayqa manam ullqupa qichwa hutikuna kantsu ninantsu, sinuqa ashinanllachawmi. Alli ashishqaqa warmipaqpis ullqupaqpis shumaq hutikunam kanmi. Rikanqantsiknawpis, allaapa kushikipa qmi wakin amawtakuna,

pushaqukuna, qichwa kuyaq nunamayintsik kikintsikpa shimintsikchaw hutikunata tsurinkunapaqwan wawankunapaq shumaq allin, allin kaqta ashiriykur churaykaayan. Paykunanawmi wawqikuna, panikuna kikintsikpa qichwa shimintsikchaw hutitsishun wamrantsikkunata. Imanirtaq kastillanu, inklis shimikunallachaw hutikunata ashishun, qichwa shimintsikchaw kaykaptin? Unay unay hutintsikkunata ashishun, kawatsishun, miratsishun. Tsay hutikunaqa allaapa allillam kayan, imayka shimikunachawnawllam shumaq niqyuq, ninayuq kayan. Tsay raykur kushi, kushi, mana pinqakushpa, allitukur, allitukur qichwa hutintsikkunata ayllushun, rimashun, miratsishun, winatsishun, atskayaatsishun. Mana kikintsik shimintsikta rimashqaqa, mana nuqantsik qichwantsikta yachatsikushqaqa, mana qichwa hutintsikkuna wiñatsishqaqa, pitan ruranqa? Imanirtaq kikintsik qichwantiskta miratsintsiktsu?, tsayqa nuqantsikpa munaynintsikllachawmi. Hulla qallashun wiraqtsantsikkunata qatipar, paykuna alli naanitam kicharayaamushqa qichwa hutintsikunaman kutipanapaq niykur kushi, kushi wiñatsinapaq. Kanan, qichwa shumaq hutikunata rikaanapaq, wakinllata churaramuy:

Qichwa hutikuna ²	
Warmi hutikuna	Ullqu hutikuna
Killari (killapa atskin)	Illapa (tanyanapaq qanrarapa atskin)
Kusiwayta (asinaraykaq wayta)	Kallpa (allaapa atska kallpayuq nuna)
Mayusisa (mayuchaw winaquq wayta)	Kamatsiq (imayka yurinanpaqpis kamaq)
Mayumi (nuqapa mayuu)	Katari (hatun mantsana quri amaru)
Ñusta (shumaq warmi)	Llalliq (pitapis nawpaq, nawpata inatapis ruraq)
Pillpi (waytakunachaw tukuy rikuy puriq ashma)	Qapaq (imaykapis atskayuq)
Palla (ayllupa shumaq niykur alli kaq warmin)	Qillma (allaapa rimakuq, laqla nuna)
Qullqisisa (qillay rikuy wayta)	Sunqusuwa (kuyayllapa warmipa shunkun suwakuq)
Sisalla (Ichikllallan wayta)	Tupaq (alli pushakuq nuna)
Uрпи (shumaq kuyay qullmi pishqu)	Ushqu (karullapa purikuq mana waatay mishi)

Tsaynawmi llapan hatun Tawantinsuyuchaw atska warmipaqwan ullqupaq shumaq qichwa hutinkuna kan. Ninqanawpis qichwa hutintsiknawqa manam mishkilla ninayuq hutikuna kantsu huk shimikunachaw. Tsay raykur qichwa shimintsikta kawatsishun, winatsishun, hatunyaatsishun hutintsikkunapita patsa qallaykur. Qichwa hutiyuq kay manam pishipantsiktsu, tsay

² Atska qichwa hutikunata rikay: Julca Félix y Cervantes (2002).

hutintsiknawllam imayka shimi hutikunapis. Tsaymi mana pinqakushpa qichwa hutikunata churashun qipa wamrantsikkunata. Wakin karu marka krinku nunakunapis allaapan mañakuyan, ashiyan qichwa shimi hutikunata wanrankunata hutitsiyanampaq, paykunapis ruraykayyaptin imanirtaq nuqantsiq rurantsiktsu? Imatataq shuwaraykantsik? Tsay raykurmi warmikunapa hutinkunatawan ullqakunapa hutinkunata uma quchu rikaariykur ashishun hukkunata qipa wamrantsikunata hutitsinapaq.

2. Qichwa kuyay hutikuna

Anqash llaqtachawqa qichwa rimaq nunakuna niykur wakin kastillanu rimaq nunakunapis manam kastillanu hutinkunapatsu riqinakuyan, sinuqa paykuna qichwa kuyay hutinkunapam qayanakuyan. Kastillanu pila hutipita patsaymi qichwa kuyay hutikunata kamayan. Llapan kastillanu pila hutinkunatan tikratsiyan qichwa kuyay hutikunaman. Tuna llaqtakunachawnaqa llapan nunakunam pishipita awkiskama qichwa huyay hutinkunallapa riqinakuyan. Wakinkunanaqa kastillanu hutinkunata yapaayantsu, qunqariyan qichwallachaw hutinatsikur, riqinakur, qayanakur. Rikaarishun Timakchaw huk chacha warmi nimanqanta:

Huk kutim, tutu wawaa allaapa qishyaquykurqan. Nuqa yachanqaa tuna markachaw Timak nishqanchaw manam karqantsu ni ima pusta midica. Tsay raykurmi wawallaqa ichikllapayan pasaypa antsaakurirqan. Tsaynam huk quyana Mircee sanidaman aparqaa. Tsaychawnam, nawpata sanitariyuqa tukuyta tapupaamarqan: quwaapa hutinta, nuqapa hutiita, maypita aywanqaata, imaykatapis tapupamarqan. Niykurnam llapan willanqaata librunman apuntariq. Tsaypitanam, wawaapaq tapukur qallaykamarqan: ¿Imataq wawaykipa hutin? Ay mamacita, nuqallaqa yarpaqaatsu, qunqaykullarqaa patsaypa. Imam?, imam?... nishpa yarpakachaykullarqaa, allaapa pinqakushqa, piru manam yarpaykullarqaatsu. Tsaynam, pasaypa pukayashqa sanitariyutaqa nikurqaa: Señor sanitariyu qunqaykullarquumi, Shellba, Shellba niyaallam... Sanitariyunam asinarashllapa nimarqan: ¿Silveriyuku hutin? – Manam tayta sanitariyu nishpa yaskirqaa; ¿Silvestre? – Manam; ¿Silvano? – Manam, manam yarpaallatsu taytaycitu. Shellbam kuyay hutinllaaqa, tsaynawllam kutitsiyaa... ¿Cervantes? – awmi, awmi, tsaymi hutinllaa. Ichik asipaaramarnam sanitariyuqa nimarqan: Amari qunqankitsu wamraykipa hutinta mamita! Imaynachi kikikipa hutiykitapis qunqaykunki nishpa allaapa

pinqakaykatsimarqan. Kay tuna markakunachawqa kuyay hutiykunallapam riqinakuyaa taytay sanitariyu niykurqaallana. (cf. Julca 2004: 65).

Kay rimaychaw rikantsik, qichwa kuyay hutikunaqa pasaypan kastillanu hutikunata ichikyaatsin tuna qichwa rimakuyyuq llaqtakunachaw. Ninqantsiknawpis tsaykunachawqa pishi wamrapura, shipashkunapura, awkiskunapura niykur llapan purakunapis qichwa kuyay hutinkunallapan riqinakuyan. Anqash llaqtachawqa llapan qichwa rimaq nunakuna qichwa kuyay hutinkunallawanmi kuyayllapa wamrankunata, ayllunkunata, yanasankunata qayayan, riqiyan. Kikinpa hutin ninqannawpis, qichwa nunakunaqa allaapa shumaqllapa, kuyayllapa imaykatapis ninakuyan, sitsun paykunata kastillanu hutinpa qayanki mana allinawmi paykunapaqqa, qamlaq hutinawmi, ashay rikuy hutinawmi. Tsaymi mana qichwa rimaq nunakuna musyayaan qichwa nunakunapa yuyayninkunata, rimayninkunata allimpa tintukaayanapaq, rimayaanapaq, imatapis willapaanakuyanapaq.

Kanan tapukuruy ¿Imanirtaq Anqash tuna llaqtakunachaw atska qichwa kuyay hutikuna kan? Rikanqantsiknawpis, kay llaqtantsikchawqa mananam alliqllaqa qichwa hutikuna kayannatsu, qara mishti kastillanu rimaq nunakunam ichikllapayan ushukaatsiyashqa mana alli nishpa pitsqa pachak wata chayaamunqampita patsay. Niykurpis, imaykantistapis quchimarquntsik, pinqakatsimarquntsik qichwa hutintsikpita qallaykur. Kaynaw qichwa hutikuna ushakaptinnam alli yachaq awkin nunakuna, alli yuyayninkunawan mana pasaypa qichwa mishki hutikuna putsunanapaq kastillanu hutikunata ichikllapayan tikratsiyashqa, tumatsiyashqa qichwa riquq mushuq hutiman. Tsay mushuq hutikunam (kuyay hutikuna) kikin qichwa hutikunanawlla rimakaayan, kaynaw:

(8) <i>Awlli</i>	[Awlli]	<	Aurelio(a)
<i>Hishu</i>	[Hishu]	<	Jesús(a)
<i>Llupi</i>	[Llupi]	<	Roberto(a)
<i>Mañu</i>	[Mañu]	<	Manuel(a)
<i>Shishi</i>	[Shishi]	<	Cecilio(a)
<i>Wiñi</i>	[Wiñi]	<	Benancio(a)

Rikanqantsiknawpis, qichwa kuyay hutikunaqa manam kikin qichwa hutikunatsu, sinuqa paykuna kastillanu hutikunapita patsaymi yarqun, rurakan niykur kikin qichwa hutikunanawlla rimakan llapan qichwa rimacaq

patsakunachaw. Anqashchawqa ichik tuna llaqtakunachawan hatun markakunachaw qichwa rimaq nunakunawan qichwantin kastillanu rimaqkunawan llapan kastillanu hutikunata qichwa kuyay hutiman tikratsiyan. Nikurpis wawankunata, tsurinkunata, yanasankunata, taytankunta, pitapis kuyay hutinllapa qayayan, riqiyan. Tsanaymi, hatun yachay wayikunachawpis wakin amawtakuna, yachaq nunakuna qichwa kuyay hutinkunallapa qayanakuyan kastillanuchaw rimaykar. Tsaynaw, UNASAM hatun yachay wayichaw allaapa riqishqa kayan kay yachatsikuqkuna: Mashiku (Macedonio), Ushka (Oscar), Ishaaku (Isaac), Muushi (Moisés). Kay kuyay qichwa hutikunata rimayan manam qichwawan kastillanu rimaqkunallatsu, sinuqa kastillanulla rimaqkupismi.

Ancash tuna llaqtakunachaw qichwa kuyay hutikuna rimakanqanta rikaarinapaq, kay nawpa quchuchaw wakinllata churaramushaq. Kaykunaqa wakin kuyay hutikunallam (huk pachak ishikay chunka huk, 121) qanchis watachaw ayllunqaapita (1997 – 2005). Wata, wata llapan Anqashpa ichik llaqtankunata watukar, watukar; tapukur, tapurkur, qichwata rimayllapa pitsqa pachak qichwa hutitam ayllurquu.

Anqash qichwa kuyay hutikuna					
ALLICHA	Alejandrina	KISHPI	Crispín	ÑATA	Natalio/a
ALLICHU	Alejandro	KISHTI	Cristina	ÑATI	Natividad
ALLKA	Arcadio	KISHTU	Critóbal	PASHKU	Pascual/a
ALLKI	Aquímedes	KULLI	Corina	PATUCHA	Patrocina
ALLMA	Armando	KUMSHI	Consuelo	PILLU	Pedro
ALLMA	Amanda	KURSHI	Corsino	PITU	Petronila
ALLTI	Artemio/a	KUSHTA	Constantino	PULLI	Florencio/a
ALLWI	Alberto/a	LLALLISH	Gladis	PULLI	Policarpo
AMISH	Américo/a	LLAMI	Yamira	SHAKA	Zacarías
ANCHI	Andrés	LLAWLLA	Laura	SHALLA	Salomé
ANKI	Ángel/ica	LLIKA	Ricardo/ina	SHAMU	Samuel
ANTU	Antonio/a	LLIKU	Gregorio/a	SHANTI	Santiago
ASHU	Azucena	LLIPU	Ildefonso/a	SHATU	Saturnino
AWLLI	Aurelio/a	LLIWTI	Eleuterio	SHAWI	Sabino/a
CHAMI	Daniel/a	LLUHI	Rufino	SHIKU	Segundo
CHUMI	Domingo/a	LLULLA	Rolando	SHILLI	Cirilo/a
CHUMI	Domitila	LLULLI	Lorenzo	SHILLI	Celestino/a
HIÑU	Genoveva	LLUMA	Rómulo	SHILLWA	Cervantes
HILLI	Jeremías	LLUMI	Diómedes	SHILLWI	Silverio/a
HILLU	Gerónimo	LLUPI	Rubén	SHIMPI	Simplicia
HISHU	Jesús	LLUSHA	Rosario	SHINU	Zenón
HUNSHU	Alfonso	MAKA	Macario/a	SHINU	Senobio/a
HUÑU	Jonás	MALLKA	Margarita	SHISHA	César
HUSHI	José	MALLI	Mariano/a	SHISHA	Cesáreo
ILLMU	Edmundo	MALLSHI	Marcelino/a	SHIWA	Sebastián
ILLU	Eduardo/a	MALLY	María	TILLI	Teresa
IMISH	Emilio/a	MAÑU	Manuel	TILLU	Teófanés
IMPISH	Emperatriz	MASHI	Macedonio/a	TULLI	Toribio
INLLI	Herlinda	MATISH	Mateo	TUNASH	Donato
ISHA	Isabel	MATISH	Matías	UCHA	Leonidas
ISHI	Isidro/a	MAWLLI	Maurelio/a	UKTA	Octavio/a
ISHPI	Esperanza	MILCHU	Melchor/a	UÑU	Honorata
ISHTI	Esteban	MILLKI	Melquiades	USHI	Eusebio/a
IWSHI	Eusebio	MILLSHI	Mercedes	USHKA	Oscar
KALLMI	Carmen/lo	MULLI	Modesto/a	USHTA	Estaquio/a
KALLU	Carlos	MUSHI	Moisés	WALLI	Valentín/a
KASHI	Casilda	ÑASHI	Narciso/a	WIÑI	Benito/a

Kanan kay kuchupita patsay rikaarishun imanawpis kastillanu hutikuna qichwa rikuq kuyay hutiman tikranqanta. Kaykuna yarqunanpaq tukuy ichik rimaykunatam qichwa rimaq nunakuna rurayan. Kay qillqaychaw kanan rikaarishun allaapa atska ruraqaqkunallata:

- 1) Tsay rikuq kastillanu hutikunapaq huk qichwa kuyay hutillata churayan ullqkunapaqwan warmikunapaq. Niykurnam ullqutawan warmita mana pantayaanapaq kikin qichwa kuay hutillaman ichikllallam kastillanu ushak shimikunata (-chu, -ku ullqupaq niykur -cha, -ka warmipaq) yapayan. Kay ichikllallan ushaq shiminam allaapa kuyay rimayman tikratsin kuayay hutikunata. Rikaarishun:

Kastillanu pila hutikuna	Qichwayashqa kuyay hutikuna	
Kastillanu ullqu niykur warmi hutikuna	Ullqupaqwan warmipaq ichik kuyay hutikuna	Ullqupaqwan warmipaq hatun kuyay hutikuna
Antonio, Antonino	Antu	Antu-ku
Antonia, Antonieta		Antu-ka
Aurelio, Aureliano	Awlli	Awlli-chu
Aurelia, Aureliana		Awlli-cha
Carmelo	Kallmi	Kallmi-chu
Carmela, Carmen		Kallmi-cha
Cirilo, Celestino	Shilli	Shilli-chu
Cirila, Celestina		Shilli-cha
Marcelino, Marceliano	Mallshi	Mallshi-chu
Marcelina, Marceliana		Mallshi-cha
Máximo, Maximiliano	Makshi	Makshi-chu
Máxima, Maximiliana		Makshi-cha
Ricardo, Ricardino	Llika	Llika-chu
Ricarda, Ricardina		Llika-cha

- 2) Kastillanu pila hutikunata qichwa kuyay hutikunaman tikrakaatsichaw, qichwayaatsichaw ichik kastillanu shimikuna (hunimakuna) tikrakan qichwakaqman. Tsaynaw qichwa rikuq kuyay hutikuna ruyaychaw tukuy laya kastillanu hunimakuna tukuy laya qichwa palatal hunimallaman tikrakan. Kay ruraytam shimi kaayiq, musyaq amawtakunapaq palatalisasiyuntanaw riqiyan. Palatalnaw waqaq qichwa hunimaman tumayan kay kastillanu

hunimakuna: s > sh; l, r, d > ll; n > ñ; d > ch. Tsaynaw rurakan nawpa u qipa qichwayashqa kuyay hutikunapa silawanchaw. Kanan rikaarishun imanawpis kay tikrakanqanta:

Tukuy laya kastillanu hunimakuna palatal qichwa hunimakunamanlla kuyay hutikunachaw tikran		
Kastillanuwán qichwa kunsunanti hunimakuna	Kastillanu pila utikuna	Qichwayashqa kuyay hutinuka
s [C] > sh [Q]	<u>S</u> antiago	<u>S</u> hanti
	E <u>s</u> teban	I <u>s</u> hti
l [C] > ll [Q]	<u>L</u> aura	<u>L</u> lawlla
	A <u>l</u> berto	A <u>l</u> wi
r [C] > ll [Q]	<u>R</u> osario	<u>L</u> lusha
	M <u>a</u> rgarita	M <u>a</u> llka
n [C] > ñ [Q]	Fern <u>n</u> ando	<u>Ñ</u> antu
	M <u>a</u> nuela	M <u>a</u> ñu
d [C] > ch [Q]	<u>D</u> ominga	<u>C</u> humi
	A <u>n</u> drés	A <u>n</u> chi
d [C] > ch [Q]	E <u>d</u> mun <u>d</u> o	<u>I</u> llu
	E <u>d</u> uarda	<u>I</u> llu

- 3) Kastillanu shimipa pitsqantinmi wukalninkuna kan (a, e, i, o, u). Tsay raykurmi kastillanu hutikuna kay mayqan wukalkunawanpis rimakan niykur qillqakan. Qichwa shimipanam kimalla wukalninkuna kapun (a, i, u). Tsaymi llapan tukuy laya hutikunawan imaykapis kima wukalkunallawan rimaq niykur qillqakan. Kastillanu hutikunata qichwa rikuq hutiman tikratsiyananpaq qichwa rimaq nunakuna ishkay kastillanu wukalkunata (e, o) tumatsiyan qichwa wukalmanawlla (i, u) kaynaw: /e/ > [i], /o/ > [u]

Kastillanu wukal hunimakuna qichwa wukal hunimakunaman tikran		
Kastillanuwan qichwa wukal hunimakuna	Kastillanu pila hutikuna	Qichwayashqa kuyay hutinuka
e [C] > i [Q]	Carm <u>e</u> n	kallm <u>i</u>
	C <u>e</u> cilio	Sh <u>i</u> shi
	<u>E</u> steban	Isht <u>i</u>
	Z <u>e</u> nón	Sh <u>i</u> nu
o [C] > u [Q]	C <u>o</u> rsino	K <u>u</u> rshi
	J <u>o</u> sé	H <u>u</u> shi
	Melch <u>o</u> r	Milch <u>u</u>
	R <u>o</u> berto	L <u>u</u> pi

Ushanapaq, manam kay ruraykunallatsu rurakan qichwaman kastillanu hutikunata tikratsikaananpaq. Rurakanmi kay wakkuna: huk waqayllachaw ichik kastillanu hutikuna rimakaq qichwa kuyay hutiman tuman ichik hatunyashqa ishikay waqayman (Juan > Hu.wan); atska waqaychaw kastillanu hutikuna rimakaq qichwa kuyay hutiman tikran ichikyashqa ishikay waqayllaman (Es.pe.ran.za > Ish.pi). Niykurpis, qichwa kuyay hutikunachawqa ushanan qipanman silaballam hatun pashtayyuq rimakan (**Luis** > **Lú.wis**, **Cé.sar** > **Shí.sha**, **Te.ó.fa.nes** > **Tí.llu**). Tsaynawllam, huk kuyay huti hananman atska ichik shimikunata yapantsik, tsaynawmi allaapa hatun shimi rurakan: Esteban > Ishti, Ishti-*chu*, Ishti-*chu-ntsik*, Ishti-*chu-ntsik-kuna*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw-lla*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq-chi*, Ishti-*chu-ntsik-kuna-naw-lla-raq-chi-yaa*. Llapan imayka ruranata kuyay huti ruraychaw tarintsik nawpa qillqaynichaw (rikay, Julca 2004). Ushanapaq, qichwa kuyay hutikunaqa allaapa atskam Anqash llaqtakunachaw kan, rimakan. Tsaykunawanmi kuyayllapa, shumaqllapa, kushi kushilla nunakuna qayanakunqa, rimanakuyan, kawakuyan.

3. Qichwa ashay hutikuna

Anqash llaqtakunachawqa qichwa ashay hutikunapis atskam kanyan. Llapan nunakunam wamrapita qallaykur chakwaskunakama kay hutikunata rimayan pinapaanakuychaw, ashanakuychaw, asipaanakuychaw. Qichwa ashay

hutikunaqa llapan shimikunachawnawpis mana alli hutikunam kayan, tsay hutikunawanqa, hutin ninqannawpis, nuna mayintsikta asipantsik, kushipantsik, ashantsik niykur piñatsintsik. Kay hutikunataqa manam pipis allillaqa, kushi kushillaqa chaskiyantsu, sinuqa piñaypa, piñarmi kutitsiyan rimaqninkunata; wakin kutinaaqa maqanakuymanpis chaayanmi.

Anqashchaw manam tsay niqyuqllatsu ashay hutikunaqa kayan, wakin kaq alli niqyuq kayan wak kaqkunana pasaypa mana alli niqyuq kayan. Tsay raykurmi kay panqachaw ishikay laayaman ashay hutikuna quchukan: shumaqkaq ashay hutikuna niykur mana allikaq ashay hutikuna:

- 1) Shumaqkaq ashay hutikuna. Kay ashay hutikunaqa alli shumaq niqyuq kayan. Tsayta nunakuna (taytakuna, mamakuna) wamrankunapaq kuyay hutikunatanaw churayan. Kay hutinkunallapan wakinnaaqa qayakayan, riqikaayan wamrapita patsay awkis kayanqankama. Kay shumaq ashay hutikunapaqqa nunakuna shumaqllapa ashian, akrayan wamrankunapa imampis allikaqninpita, shumaqkaqninpita. Rikaarishun:

(9) Shuqu	(Shumaq gringukunanaw puka aqtsayuq)
Ñawsa	(Ichiqllallan nawiyuq hiqchinaraykaq warmi)
Pachu	(Shumaqllallan wiralla wamra)
Papiku	(Papi qayaypita tumatsishqa)
Chapllu	(Chapllayllapa imatapis mikukuq)

- 2) Mana alli ashay hutikuna. Kay hutikunaqa mana alli niqyuq hutikunam kayan. Kay hutikunata wamrakuna pura, shipashkuna pura niykur awkiskuna pura, chakwaskuna purapis rimayan kushipaaninkunachaw, asipaaninkunachaw, ashanakiyninkunachaw, piñanatsinakuyninkunachaw. Wakin kutikuna, kay hutikuna pakayllapa rimakaayan, mana kikin nuna u warmi wiyaykaptin, sinuqa huk nunakunallawan rimakan asipaakuyanapaq. Sitsun kikin nunata u warmita qayayan kay mana alli ashay hutikunawan allaapan piñayan, maqaquytapis munayanmi niykurpis paykunapis huk ashay hutiwanmi rimaqninkunata kutitsiyan.

Allaapan qichwa shimichaw ashay lluta hutikuna kan warmipaqpis ullqupaqpis. Kay ashay hutikuna churakan imanawpis nunakuna kayanqanpiq, imankunapis mana alli kanqanta rikaykur: ichikllallan, hatún, turku, wishtu, llaqlla, imaykanawpis kayanqanpita patsay. Wakin ashay hutikunaqa asikiyllapaqmi kayan, huk kaqkunanam piñakuypaq, tsay

raykurmi wakin nunakunanaaqa wiyaytapis munayantsu, maqakuytapis munayan.

Wakin mana alli ashay hutikuna rimakan chikinakuyllachaw, ashanakuyllachaw, rimanakuychaw. Tsay ashanakuy ushariptin mana rimakannatsu. Tsaynawmi, nunkuna piñayninllachaw imayka shimiwanpis ashayan ashaqninkunata. Manam pipis upallallaqa kakuyantsu, yaskinakuyan ashay hutikunallawan allaapa piñatsiyaananpaq. Kay laaya ashay hutikunaqa allaapa rimakan wamrakuna pura, imatapis quchinakur, mana alli kaayinakur. Nikurpis wamaqllataqa awkis nunakuna purapis ashanakuyan, rimayan kay hutikunawan, pinqatsikuyta munar, wiyapaatsita munar. Tsaynawmi rikantsik, machashqa awkis nunakuna rimanaquqta, wamrakuna pukllachaw ashanakuyta. Rikaarishun, Marian (Waras) pampachaw ishkay wamrakunapa ashanakuyanqanta:

(10) A: Ratapuchita pukllakushun?

M: Manam munaatsu.

A: Apuray Mañuuku ama nikachaytsu.

M: Manam ari!, manaku kayinki?

A: Apuray shay, mana pukllarqa *warmisham* kanki.

M: *Kuchi* Angel ama qallapaamaytsu, ah?

A: *Lamati* Mañu, ha, ha...

M: Qamna *asyaq siki, supi siki* chuulu.

A: Qamna *kullu siki, manka siki*.

M: Upaalla *tuqru sinqa*.

A: Qamna *ashnu rinri*, hu, huuu... karay.

M: *Ispay siki*

A: *Mallaqaakuq*

M: *Ratsak nawi*

J : Imatataq wamrakunaqa ashnakuykaayan, upalla, upalla ishkaykitam astayashqayki.

(Tsayta wiyaakur wanrakunaqa huklla pintillapa aykikuyan, F. Julca, 22-05-2005).

Kay kasta ashay hutikunaqa piñatsinakuyllachaw, ashanakuyllachawmi rimakaayan niykurqa mananam rimakaayannatsu. Rikanqantsinawpis, manam ni mayqan wamrakuna upaallaqa kayantsu, ishkanmi ashnakuyan tukuy mana alli shimikunawan.

Wakin kaq ashay hutikunanam ushakantsu rasllaqa, sinuqa unaymi nakan. Wakin kaqwan pipis tsaynawlla ullqutapis, warmitapis riqin, hutitsin. Wak kaqkunawannamsiy rimayan pakayllapa, huk nunakunallachaw, manam kikin ullquta u warmita niyantsu wiyaykaptin. Kay ashay hutikunaqa llapan hutikunawanmi alli tinkun. Tsaynawmi kikin qichwa hutikunawan, qichwa huyay hutikunawan niykur kastillanu hutikunawanpis alli tinkuykur rimakan. Niykurpis hapallanllam mana huk hutikunawan tinkushpa rimakan. Rikaarishun imanawpis kay kasta ashay hutikuna rimakanqanta:

(11) Qichwa hutikunawan:

- Ratsak* Illanina : Pachas warmi (Illanina) ratsaq hakashqanaw
- Wiksu* Tamyá : Wishtu, wikshu chaki warmi (Tamyá)
- Lamati* Mayumi : Wirpampa tuqanin iwkiikaq warmi (Mayumi)
- Wiqla* Ñusta : Imatapis rakcha rakcha, mapa mapa rurakuq warmi (Ñusta)

(12) Kuyay hutikunawan:

- Quru* Mañu : Quru waqta nuna (Mañu)
- Sapra* Mallu : Atska shaprayuq nuna (Mallu)
- Wanla* Shatu : Shukshunaw hatun uyu nuna (Statu)
- Kuchi* Mallshi : Piwanpis purikuq warmi (Mallshi)

(13) Kastillanu hutikunawan

- Tuqush* Pedro : Papa tuqushnaw asyaq nuna (Pedro)
- Suqpi* Lopez : Waran ullunaraykaq nuna (López)
- Qila* Vidal : Mana ima ruray munaq nuna (Vidal)
- Pishqu* Paredes : Pichuy chankanaw ichikllallan, uyulla nuna (Paredes)

(14) Kikin ashay hutilla

- Wara* suqpi : Waran ullunaraykaq nuna u warmi
- Wasarima* : Huk nuna mana kanqanchaw wasan rimaq
- Chirisa* : Ichikllallan chirilla warayuq warmi
- Liqtiti* : Liqchichi wamrakunapa ismayninnaw huklla piñakuq, waqakuq.

Ashay hutikunaqa kikin hutikunatam (qichwa hutikuna, kuyay hutikuna niykur kastillanu hutikunata) tikratsin, tumatsin niqninkunachaw, mana alli ninanpaq, llutanman ninanpaq. Rikanqantsiknawpis, ashay hutikunaqa nunakunapa hutinkuna nawpanman churakan: *Upa Maulli, taqla Rusbel, wiqti Lorenzo*.

Ushanapaq, ashay hutikunqa manam rimakantsu hapallan nunakunapa hutinkunallawan, sinuqa atsqa nunakunatapis huk ashay hutiwani riqiyanmi Anqash markakunachaw. Tsaynawmi, Anqash llapan markakunapa ashay hutinkuna kan. Kay ashay hutikunawan llapan nunakunata wamrapita qallaykur awkiskama, ullqutapis warmitapis, qayayan, riqiyan. Rikaarishun:

- (15) Mishi kanka (*mishi kankashqa mikuq Waari nunakuna*) : ‘Huari’
 Qaqa laasuq (*amashakuna suwaquq Rikway nunakuna*) : ‘Recuay’
 Kima muti (*micha Sukcha nunakuna*) : ‘Succha’
 Qila wayanu (*allaapa qilla Wayan nunakuna*) : ‘Huayan’
 Chukis (*imatapis luntanpa ruraq Kunchukus nunakuna*) : ‘Conchucos’

Rikanqantsiknawpis ashay hutikunaqa mana alli niqyuq hutikunam kayan, kaykunawan nunakuna rimayan ashanakuynikunachaw, pitapis piñatsita munar, asipayta munar. Wakin kaqllam ashay kuyay hutikunanaw kayan, tsayta taytakuna, mamakuna tsurinkunapaq, wawankunapaq churayan imankunapis alli shumaq kanqanta rikaykur. Niykurpis, ashay hutikunaqa manam hapallan nunakunallapaqtsu sinuqa huk llanta llapan nunakunatapis hutitsiyanmi ashay hutikunawan.

4. Usharina

Unay unayqa qichwa nunamayintsik huk hutiyuqllam kayarqan. Paykunaqa qichwachaw shumaq hutikunallawanmi hutitsinakuyarqan; ispañuliskuna chayamunqanpita patsaynam ichikllapayan tsay mishki qichwa hutintsikkuna wallkayaatsiyashqa, wakin llaqtakunahawnaqa pasaypa ushakashqa. Tsaynaw qipa wata kikin qichwa nunakunapis mananam tsurinkunata, wawankunata qichwa hutikunawan hutitsiyannatsu, sinuqa kastillanu hutikunawanmi hutitsiyan. Wakin shipash kaqkunanaqa qichwa apillidunkunata pinqakuyan, taymi kastillanuman u kastillanu rikuqman tikratsiyan.

Tuna ichikllallan niykur hatun Anqash llaqtachaw llapan qichwa rimaq nunakuna niykur wakin kastillanu rimaq nunakunapis wamrankunata, ayllunkunata, shipashkunatawan yanasankunata kuyay hutinkunallapa

hutitsiyan. Kay qichwa kuyay hutikuna rurakan kastillanu hutinkunapita patsay. Tsaynawmi Anqashchawqa nunakuna llapan kastillanu hutikunata qichwa riquq kuyay hutiman tumatsiyan. Unay unay patsaypitam qichwa nunakunaqa mishkillapa, kuyayllapa qayanakuyashqa, hutisinakuyashqa, tsaymi kay qipa nunakunapis tsaynawlla rimayninkunachaw hutitsinakuyan qichwa kuyay hutikunata ruraykur, kamarir.

Allaapa kushikiipaqmi wakin alli yachaqquna, yachatsikuqquna, pushakuqquna niykur wakin qichwa kuyaq nunamayintsik kay qipa watakunachaw tsurinkunapaqwan wawankunapaq qichwachaw hutikunata ashirir churay qallaykuyashqa. Paykunanawmi wawqikuna, panikuna kikintsikpa qichwa shimintsikchaw hutitsishun tsurintsikkunata, wawantsikkunata. Imanirtaq kastillanu, inklis shimikunallachaw hutikunata ashishun, qichwa shimintsikchaw kaykaptin. Unay unay hutintsikunata ashishun, kawatsishun, miratsishun, kushi kushillapa, nunatukur, warmitukur, mana pinqakushqa, mana mantsakushpa. Tsay hutikunaqa allapa allillam kayan imayka shimikunachawnawllam.

Kananqa Piru suyuchaw llapan shimikuna kawayananpaq, winayaanpaq, rimakaanpaq maychawpis, piwanpis, imatapis huk liymi kan. Kayqa Shimikunapa liyninmi N° 28106, kaychaw allim willakun llapan llaqata nunakuna Piru suyuchaw kikinkunapa shiminchaw rimakuyaanpaq wayinkunachaw, hatun yachay wayikunachaw, may hatun mishtikunapa wayinkunachawpis. Tsayraykur, yachatsikuq mayikuna allim qamkunapis yachay wayikikunachaw yachaquq wamrakunata hutitsiyankiman qichwa kuyay hutinkunapa. Tsay hutinkunata wiyarqa, paykuna wayinkunachawnawllam rikakaariyan, kuyay ayllunkuna rimaqqunawannawllam rikakariyan, tsaynaw karqa kushi, kushim, shakya, shakyam imaykatapis rimapaayashunki, willapaayashunki mana mantsakushpa, niykurpis alli, allim yachakuyanqa. Sitsun pishi wamrakunata kastillanu hutinllapa qayayanki, paykuna manam allillaqa rimapayashunkitsu, mantsakushllapam wakinllata, pullanllata willayaashunki. Tsaynaw llapantsik kikintsikpa shimitsikchaw niykur yuyaynintsikchaw rimanakushun.

Qillqashqakuna ñawikashqan

BADILLO, Javier (2000): *Lingüística y educación. Nuevas estrategias de estudio y aprendizaje de la lengua funcional*. Herrera Editores. Lima.

CARRANZA, Francisco (1993): *Resultados lingüísticos de contacto quechua y español*. CONCYTEC: Lima.

- CHÁVEZ, Amancio (1994): *Normalización del quechua*. FDCCPP, UNASAM. Huaraz. (mimeo).
- CERRÓN-PALOMINO, Rodolfo (2003): *Lingüística quechua*. 2da. Edic. Centro Bartolomé de Las Casas. Cusco.
- JULCA, Félix. (2001): *Los cariñativos en el habla familiar andina y procesos educativos*. Hatun suyukuna rimayninchaw “II Congreso Nacional e Internacional de Lingüística Andina”. Universidad Tomás Frías de Potosí, Bolivia.
- (2002): “Anqashpa qichwan”. Kaychaw *Lengua y Sociedad* 4. CILA, UNMSM, pp. 04-18. Lima.
- (2003): “Andean humor”. Hatun rimaychaw: *Symposium: Apoyando Literaturas Indígenas de Latinoamérica: Documentación, mantenimiento, digitalización y educación*. LILLAS, Universidad de Texas. Estados Unidos.
- (2004): Los hipocorísticos en el habla familiar andina de Ancash. Kaychaw *Lengua y Sociedad* 7, N° 2. CILA, UNMSM, pp. 61-75. Lima.
- JULCA, Félix y JULCA, Cervantes (2002): *Qichwa hutikuna*. UNASAM. Huaraz.
- MONTOYA, Rodrigo (1998): *Multiculturalidad y política. Derechos indígenas, ciudadanos y humanos*. Sur Casa de Estudios del Socialismo. Lima.
- PARKER, Gary y CHÁVEZ, Amancio (1976): *Diccionario quechua Ancash-Huaylas*. Ministerio de Educación e Instituto de Estudios Peruanos. Lima.
- POMAHUACRE, Walter (1998): “La influencia del quechua en la onomástica de la comunidad campesina de ‘San Felipe de Cullhuay’, Huaros, Canta”. Kaychaw *Actas del II Congreso Nacional de Investigaciones Lingüístico-Filológicas*. Tomo II. Universidad Ricardo Palma, pp. 173-180. Lima.
- RAMÍREZ, Luis H. (1987): *Sistema y registro de la onomástica de la provincia de Huari*. Departamento de Lingüística, UNMSM. Lima.
- ROSALES, Efraín (1994): *Sonrisas del Ande*. Edic. CIDCA. Trujillo.
- SOLIS, Gustavo (1997): *La gente pasa, los nombres quedan. Introducción en la toponimia*. Edic. Lengua y sociedad. Lima.
- SWADESH, Mauricio (1993): *El lenguaje y la vida humana*. Fondo de Cultura Económica. México.